

1988, I, 221-227, 420-421; II, 531-536, 554-555; Ebû'l-Fazl er-Râzî, *Ehâdîş fi zemmi'l-kelâm ve ehlih* (nşr. Nâsır b. Abdurrahman el-Cüdey'), Riyad 1417/1996; Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî, *Menâkıbü's-Şâfi'i* (nşr. Seyyid Ahmed Sakr), Kahire 1390/1970, I, 453-454, 462-463, 470; İbn Ebû Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, II, 18-45; İbn Asâkir, *Tebyinü kezîbi'l-müfterî*, Beyrut 1416/1995, s. 149-166; Muvaffakuddin İbn Kudâme, *Zemmü't-te'vil* (nşr. Bedr b. Abdurrahman el-Bedr), Küveyt 1416/1995; a.m.f., *Tahrîmü'n-nazar fi kütübi ehli'l-kelâm* (nşr. G. Makdisi), Norfolk 1985; Takyyüddin İbn Teymiyye, *Der'ü te'aruzi'l-akl ve'n-nakl* (nşr. M. Reşâd Sâlim), Riyad 1399-1403/1979-83, II, 82; VII, 145, 185; a.m.f., *Minhacü's-sünne* (nşr. M. Reşâd Sâlim), Kahire 1409/1989, V, 358; İbn Kayyim el-Cevziyye, *eş-Şavâ'ıku'l-mürsele* (nşr. Ali Muhammed ed-Dahîl), Riyad 1408, IV, 1267; Süyûtî, *Şavnü'l-manlık ve'l-kelâm* (nşr. Alî Sâmî en-Neşşâr), Beyrut, ts. (Dârü'l-kütübü'l-ilmîyye), s. 91-101; Taşköprizâde, *Mezûâtü'l-ülüm*, I, 597-615; *Keşfü'z-zunûn*, I, 828; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, V, 111-112; Beyâzîzâde Ahmed Efendi, *İşârâtü'l-merâm min 'ibârâtü'l-İmâm* (nşr. Yûsuf Abdürrezâk), Kahire 1368/1949, s. 34-37, 47-48; Saïd el-Efgânî, *Şeyhü'l-İslâm 'Abdullâh el-Enşârî el-Herevî: Mebâd'ühü ve ârâ'ühü'l-ke-lâmîyye ve'r-rûhiyye*, Kahire 1388/1968, s. 104-105, 185-214; Talat Koçyiğit, *Kelamcılarla Hadisçiler Arasındaki Münakaşalar*, Ankara 1984, s. 251-271; M. Saït Özervarlı, *İbn Teymiyye'nin Düşünce Metodolojisi ve Kelamcılara Eleştirisi*, İstanbul 2008, s. 115-118, 163-170; Ahmed Ateş, "Abdallah al-Ansarî'nin Kitab Damm al-Kalam wa Ahlih Adli Eseri", *ŞM*, V (1963), s. 45-60; Muhit Mert, "Kelâm İlminin Zemmi Üzerine Bir Araştırma", *İslâmî Araştırmalar*, XIV/1 (2001), s. 194-206.

M. SAİT ÖZERVARLI

ZEMZEM

(زمزم)

Kâbe yakınındaki kuyudan çıkan, müslümanların büyük değer verdiği su.

Mescid-i Harâm'da Hacerülesved'in tam karşısında Kâbe'ye 19 m. uzaklıkta yer alır. Suyu bu isim "bol ve akıcı olma, Cebrâil'in konuşma sesi, ararken çıkardığı ses, şimşek sesi, nereden geldiği belli olmayan ses" anlamlarındaki **zemzem** ile (zemzeme, zemmezem, zümmezim, zemmizem) arasında bir ilişki kurularak verilmiştir. Hz. İsmâil'in annesi Hâcer'in, uzun arayışlardan sonra İsmâil'i bıraktığı yerde suyun kaynağından fışkırarak aktığını görünce, "Yavaş yavaş ak, dur!" demesi veya etrafa yayılmaması için çevresini kumla çevirmesinden dolayı bu adı aldığı da ileri sürülmüştür. İbn Abbas zemzeme "su sesi" mânâsını verir. Kelimenin Farsça'da "atların su içeren çikardıkları ses" anlamındaki "zemzeme"den türetildiği de söylenmiştir (Mes'ûdî, I, 242; Yâkût, III, 148); ancak zemzemin Arapça asıllı bir kelime ol-

ması ihtimali daha kuvvetlidir (*Kâmus Ter-cümesi*, IV, 329; Takyyüddin el-Fâsî, I, 405). Hz. İsmâil'in adıyla da anılan (Bi'ru İsmâil) kuyuya Mekke için önemine işaret eden, fiziksel ve kimyasal özelliklerine gönderme yapan, sayısı altmışa kadar ulaşan isimler verilmiştir: Şebbâa, Mürvîye, Nâfia, Âfiye, Meymüne, Berre, Maznûne, Kâfiye, Mu'zibe, Şifâu Sukm, Taâmu Tu'm, Hezmetü Cibrîl bunlardan bazılarıdır (Şâmî, I, 214-224; Ahmed b. Ali eş-Şâfiî, s. 14-17). Kur'an-ı Kerim'de yer almayan zemzem kelimesi hadislerde sıkça geçer. Kitâb-ı Mukaddes'te Hâcer ile oğlunun hikâyesinin anlatıldığı bölümde zikredilen su kaynağı da (Tekvîn, 16/14; 21/19) Zemzem Kuyusu olmalıdır. Kuyunun ilk defa Cebrâil tarafından Hz. Âdem için açılıp tûfandan sonra kaybolduğu, Kâbe'nin inşasından itibaren ortaya çıktığı veya Âd kavmi zamanına kadar uzanan bir geçmişinin bulunduğu yolunda rivayetler varsa da (Şâmî, I, 221; Ali b. Tâceddin es-Sincârî, I, 281) genel kanaat Hâcer ile oğlu İsmâil'in Mekke'ye götürülmesinin ardından açılmış olduğu şeklindedir.

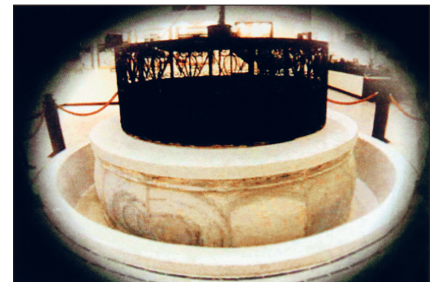
Rivayete göre Hz. İbrâhim'in kendilerine bıraktığı az miktardaki su ve erzakın tükenmesi üzerine ıssız Mekke vadisinde oğlu İsmâil'in susuzluktan ölmesinden endişe eden Hâcer, Safâ ile Merve tepeleri arasında su aramaya başlamış, gidiş gelişlerinin sayısı yediye ulaştığında Merve tepesinde iken oğlunu bıraktığı yerden bir ses işiterek Cebrâil tarafından kazılan topraktan su kaynağını farketmiştir. Çıkan su ile İsmâil'in oynadığını görmüş ve suyun önünü keserek bir gölcük oluşturmaya çalışmıştır. Kur'an'da "ekin bitmeyen bir vadi" olarak nitelenen (İbrâhîm 14/37) çorak Mekke vadisinde kendilerine su ih-san ettiği için Allah'a şükreden Hâcer, avucu ile suyu kabına doldururken aynı zamanda etrafını çevirmeye uğraşıyordu (Fâkihî, II, 7-9). Hz. Peygamber, "Allah İsmâil'in annesine rahmet eylesin; eğer suyun önünü kapatmasaydı zemzem şarıl şarıl akıp giden bir ırmak olurdu" demiştir (*Müşned*, I, 347; V, 121; Buhârî, "Enbiyâ", 9, "Müşâkât", 10). Bir taraftan zemzem suyundan içen bir taraftan da çocuğunu emziren Hâcer'e Cebrâil'in, "Bu suyun yok olacağından, kaybolup çekileceğinden korkma. Burası Allah'ın evidir, Allah dostlarını korur. Bu Allah'ın misafirlerinin içeceği bir sudur" dediği rivayet edilir (Buhârî, "Enbiyâ", 9). Zemzemin İsmâil'in topraklarını birçok defa yere vurması esnasında çıktığı da nakledilir (Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî, I, 240). Öte yandan Hâcer'in zemze-

mi ararken Safâ ile Merve tepeleri arasında yedi defa gidip gelmesi hac ve umre menâsiki içerisinde yer alan sa'yin temelini teşkil etmiştir (Buhârî, "Enbiyâ", 9). Hâcer ile İsmâil'e yerden su çıkması olayına başta Kitâb-ı Mukaddes olmak üzere hristiyan ve yahudi kaynaklarında da yer verilir.

Zemzem toprak üstünde akan tek gözele bir kaynak iken Hz. İbrâhim tarafından kuyu haline getirildi (Fâkihî, II, 9) ve açılmasından itibaren Hâcer oğlu ile birlikte kuyunun çevresinde yaşamaya başladı. Zemzem aynı zamanda Mekke'de hayat emârelerinin görülmesini sağladı ve Yemen-Suriye güzergâhında seyahat edenlerin dikkatini çekti. Anayurtları Yemen olan Cürhümlüler'den bir kabile, yolculukları esnasında Mekke'nin kurulduğu yerde mola verdikleri bir sırada uzakta bir yerin üzerinde kuşların uçtuğunu görünce bunun bir su kaynağına işaret olabileceğini düşünerek aralarından iki kişiyi oraya gönderdiler. Böylece suyun varlığından haberdar oldular ve Mekke'ye yerleşmeye karar verip Hâcer'e başvurudular. Hâcer zemzemden faydalanmaları dışında su üzerinde hak iddia etmemeleri şartıyla onların Mekke'ye yerleşmesine izin verdi (Buhârî, "Enbiyâ", 9; Taberî, I, 256). Mekke'nin iskânına zemin hazırlayan Zemzem Kuyusu, Hz. İbrâhim ve oğlu İsmâil tarafından temelleri yükseltilen Kâbe ile bütünleşerek Mescid-i Harâm'ın kutsal sayılan mekânlarından biri haline geldi. Daha sonra hac ve umre için Mekke'ye gelenler bu sudan çok yararlandı. Zemzem sadece Mekke Haremi'nin değil Kâbe'nin kuyusu ve bütünleyicisi olarak görüldü (Ce-vâd Ali, VI, 396).

Mekke'de çoğalan Cürhümlüler, zamanla ataları İbrâhim ile oğlu İsmâil'in sünnetini terkedip Allah'ın evine saygısızlık gös-

Zemzem Kuyusu'nun eski bir fotoğrafı

termeye, dışarıdan şehre gelenlere karşı kötü davranmaya başladılar. Rivayete göre bu yüzden zemzem bir süre sonra çekildi (İbn Hişâm, I, 132). Cürhümlüler seylü'l-arim dolayısıyla bölgeye gelen Huzâa ve onları destekleyen Kinâneoğullarıyla giriştikleri mücadelede yenilgiye uğradılar. Bunun üzerine Hacerülesved'i yerinden söküp bir yere gömdükten sonra içine kıymetli eşyalar atılan Zemzem Kuyusu'nu kapatıp yerini belirsiz duruma getirdiler ve ardından Yemen tarafına gittiler. Asırlarca üzerinden sel sularının geçtiği kuyu tamamen kapandı (Ezrakî, II, 41; Harbî, s. 484-485). Daha sonra Zemzem Kuyusu, Hz. Peygamber'in dedesi Abdülmuttalib tarafından yeniden ortaya çıkarıldı. Rivayete göre Abdülmuttalib'e rüyasında Mescid-i Harâm'da karınca yuvasının yakınında bulunan Zemzem Kuyusu'nu kazması emredilmiş, Mekkeliler'in o zaman kurban mahalli olarak kullandıkları İsaf ve Nâile putları arasındaki bu yeri kazmaya başladığında putlarına bir zarar gelir endişesiyle Kureyşliler'den tepki görmüş, baskılara rağmen Abdülmuttalib'in kararlı tutumu üzerine Kureyşliler direnmekten vazgeçmiştir (İbn İshak, s. 3-5). Abdülmuttalib, hayatta bulunan tek oğlu Hâris'in yardımıyla Zemzem Kuyusu'nu meydana çıkardı. Kuyunun çevresini onarması sırasında Kureyşliler kendisini rencide ettiler. Savunmasız kalan Abdülmuttalib on erkek çocuğu dünyaya geldiği takdirde birini kurban etmeyi adadı. Arzusu gerçekleşince oğulları arasında çektiği kura Abdullah'a çıktı, onun yerine 100 deve kurban ederek adağını yerine getirdi. Kuyunun ortaya çıkarılmasından sonra uhdesindeki sikâye ve rifâde görevlerine Zemzem Kuyusu'nun bakımı işi de eklenince Abdülmuttalib'in toplumdaki itibarı daha da arttı.

Kuyu açılırken içerisinden iki adet heykelin yanında silâh, kılıç, zırh ve çeşitli süs eşyasıyla üzerinde Arapça ibareler bulunan bazı taşların çıkması bu eşyaların kuyuya adak olarak atıldığını göstermektedir (a.g.e., s. 4; Fâkihî, II, 12, 15). Çıkan eşyada Kureyşliler'in hak iddia etmeleri üzerine bunları fal oku çekmek suretiyle bölüştüren Abdülmuttalib kendi payına düşen kıymetli eşyaları Kâbe'ye ayırdı ve başta kapısı olmak üzere Kâbe'de ilk süslemeyi o gerçekleştirdi. Ayrıca Zemzem Kuyusu'na biri su dökünmek, diğeri içmek için iki havuz yaptırdı. Bu havuzlar bazı Kureyşli gençler tarafından geceleri buzuluyor, ertesi gün Abdülmuttalib, oğullarıyla birlikte bunları onarıyordu. Zemzem Mekke'de çıkan çeşitli sulara göre daha bol,

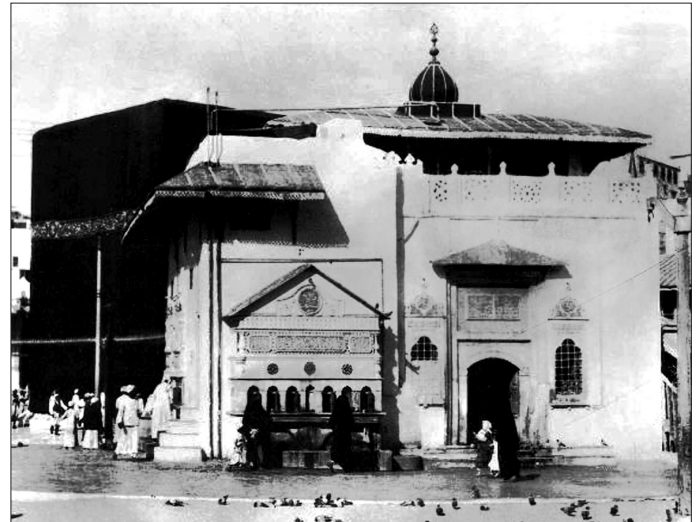
daha temiz ve lezzetli bir kaynaktı. Kâbe'yi ziyarete gelenler zemzemden faydalanıyor ve memleketlerine de götürüyorlardı. İslâm öncesinde yılda bir defa Zemzem Kuyusu'nun etrafında tören düzenlenir, böylece suyun yıl boyunca eksilmeyeceğine inanılırdı. Mekkeliler'in inancına göre şâban ayının ortalarındaki bir gece kuyunun su seviyesi yükselir, tadı çok güzel olurdu; bu gecede herkesin katıldığı törenler yapılırdı (İbn Cübeyr, s. 103-104).

Çocukluk ve gençlik yıllarında sikâye görevini yerine getiren amcası Ebû Tâlib'e kuyunun bakımı sırasında yardım eden Hz. Muhammed'in hayatında zemzemin çok özel bir yeri vardır. Onun dört beş yaşlarında sütannesinin yanında iken, on yaşlarında bulunurken, kendisine ilk vahiy geldiğinde Hira'da ve Mi'rac gecesinde olmak üzere dört defa göğsünün yanılarak kalbinin çıkarılıp zemzemle yıkandığı rivayet edilir (Şâmî, II, 82-86). İnşirâh sûresinin, "Biz senin göğsünü açıp genişletmedik mi?" meâlindeki ilk âyeti, Hz. Muhammed'in çıkarılan kalbinin zemzemle yıkandıktan sonra ilim ve hikmetle doldurulup tekrar yerine konulduğu şeklinde yorumlanmıştır (Buhârî, "Tevhîd", 37, "Menâkıbü'l-enşâr", 42; Müslim, "İmân", 261-263). Resûl-i Ekrem, Ebû Tâlib'den diğer amcası Abbas'a intikal eden zemzemle ilgili görevi (sikâye) Mekke fethinin ardından tekrar Abbasoğulları'na verdi. Fetih günü Kâbe putlardan temizlenince Hz. Peygamber ve beraberindekiler Zemzem Kuyusu'ndan kovalarla su çekerek Kâbe'nin içini ve dışını yıkadılar. Daha sonra da Kâbe'nin yılda bir veya iki defa zemzemle yıkanması âdet oldu (İbn Cübeyr, s. 108). Mekke fethinde Mescid-i Harâm'da devresinin üzerinde iken kendisine getirilen

zemzemi içen Resûlullah, Vedâ haccında ve umreleri sırasında Kâbe'yi tavaf ettikten sonra Makâm-ı İbrâhim'in arkasında iki rek'at tavaf namazı kılar ve Zemzem Kuyusu'na giderek zemzem içerdi. Onun bu uygulaması sebebiyle hac ve umrede tavafın ardından kılınan namazdan sonra kuyunun başına gidip su içmek, mümkünse üzerine dökmek veya serpmek, hac günlerinde Mina'ya gitmeden önce bunu tekrarlamak bir gelenek halini almıştır. Tavafın ardından içilen zemzem ve yapılan sa'y, Allah'ın yardımıyla Hâcer'in su arayışını ve anne sevgisini simgeler.

Zemzem tarih boyunca Kâbe'yi ziyaret edenlerin su ihtiyacını karşılamıştır. Zemzemin susuzluğun yanı sıra yemek ihtiyacını da giderdiğine dair İslâm öncesine ve sonrasına ait çok sayıda örnek vardır. Hz. Peygamber'in dadısı Ümmü Eymen onun sabahleyin zemzem içerek güne başladığını, bazan gün boyunca yemek yemediğini söyler (İbn Sa'd, I, 133). Ebû Tâlib'in kızı Ümmü Hânî'nin evinde içine zemzem konan kova "aç doyuran" diye meşhur olmuştur (Fâkihî, II, 47). Mekke'de zemzem dışında hiçbir su kaynağı halktan ilgi görmüyordu. Emevîler'in Mekke valisi Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'nin Zemzem Kuyusu'nun yanına yaptırdığı çeşme de rağbet görmemiş ve Abbâsîler'in ilk Mekke valisi Dâvûd b. Ali tarafından yıktırılmıştır (Ezrakî, II, 108; Fâkihî, III, 150).

Zemzem Kuyusu birincisi ağızdan itibaren 12,80 m., ikincisi kayalar içine oyulmuş haliyle 17,20 m. uzunluğunda iki bölümden meydana gelir, derinliği de 30 metredir. IX. yüzyıldan itibaren bilinen kayıtlara göre 1,5 ile 2,5 m. arasında değişen kuyunun çapı, örülmemiş ve kaya içinde kazılmış olan yerinde bir insanın içine gi-

Zemzemin dağıtıldığı sebili gösteren eski bir fotoğraf

rip çalışmasına yetecek genişliktedir. Zemzemin biri Hacerülesved, diğeri Ebûkubeyns dağı ve Safâ tepesi, bir diğeri Merve tepesi hizasından 13 m. aşağıdan çıkıp kuyuyu besleyen üç kaynağı vardır. Hacerülesved'in karşısında bulunan, ađđı 45 cm. uzunluğunda ve 30 cm. yükseklikteki kaynak zemzemin ana kaynağıdır. Zemzemin kutsiyetiyle ilgili haberlerde de Hacerülesved tarafındaki kaynak öne çıkarılmaktadır (Kurtubî, IX, 370). Muhtemelen 1027 (1618) yılındaki çalışmalar, Ebûkubeyns dağı ile Safâ tepesi tarafındaki kaynakları işlevsiz hale getirmiş ve bunlardan sayıları yirmi bire kadar ulaşan küçük çatlaklardan su sızmaya başlamıştır (Ali b. Tâceddin es-Sincârî, III, 565). Zemzemin su seviyesi mevsimlere, hatta günlere göre değişiklik arzeder. Abbâsî döneminden itibaren su seviyesini yükseltmek için en çok kullanılan yöntem kuyunun tabanını genişletmek olmuştur. 223 (838) ve 224 yıllarında kuyudaki su miktarının çok azaldığına bizzat şahit olan Ezrakî kuyunun tabanını genişleterek suyun arttırılmasına çalışıldığını ve 225'te (840) yağın yağmurlarla, gelen sellerle tekrar eski seviyesine çıktığını kaydeder (*Ah̄bâru Mekke*, II, 61). 1068 yılı Zilkade'sinde de (Ağustos 1658) benzer bir durum ortaya çıkmış, su seviyesi ciddi oranda azalarak Zilhicce (Eylül) ayında en düşük seviyeye inmiştir (Abdullah b. Muhammed el-Gâzî el-Mekkî el-Haneî, I, 603).

Abdülmuttalib devrinden itibaren zemzem bazan hurma veya kuru üzümle tatlandırılarak içiliyordu. Abdülmuttalib develerini sağar ve sütlerini balla karıştırp zemzemle beraber hacılara dağıttırdı (Ezrakî, I, 114). Evliya Çelebi, dünya suları lezzetini taşımayan ve biraz tuzlu olan zemzemin gün içinde bile farklı özellikler gösterdiğini ve sabahtan itibaren yatsıya kadar gül, menekşe, yasemin gibi çiçeklerin yanında saf süt kokusu hissedildiğini kaydeder (*Seyahatnâme*, IX, 386). Eyüp Sabri Paşa, zemzem binasının açılmasından sonra ilk alınan suyun çok güzel olduğunu söyler ve bunu su kaymağı diye niteler (*Mir'âtü'l-Haremeyn*, I, 976-978). XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başta İngilizler olmak üzere bazı Batılı devletler, Osmanlı Devleti'nin Mekke'deki etkinliğini azaltmak ve hac ziyaretini engellemek kastıyla sözde tahliller yaptırarak zemzemin koleranın ana maddesini teşkil ettiğini ileri sürmüşlerse de Osmanlı Devleti zemzemi tahlil ettirip bu iddiaların asılsızlığını ortaya koymuş ve bu husus Batılı sey-

yahlar tarafından da doğrulanmıştır (Sarııldız, s. 296-300).

Sahâbî Ebû Râfî'in kuyunun yanına ağaçtan oyduğu su tasları zemzemin bilinen en eski su kaplarıdır. Zamanla zemzem taşımak ve ikram etmek üzere çeşitli eşyalar imal edildi. Topkapı Sarayı Müzesi'nde sergilenen, kıymetli taşlarla süslü altın zemzem ibrikleri bunların en gelişmiş örnekleri arasında sayılabilir. Mekke'de, zemzem koymaya mahsus sırça kap veya şişeye "zevrak" denir. Osmanlı döneminde hacılara zemzem dağırtan görevlilere yollanan hediyeleri bildiren mektuba da zevrak adı verilirdi. Hz. Peygamber zamanından itibaren, Abdülmuttalib'in yaptırmış olduğu iki havuzdan Hacerülesved'in önündeki içmek, kuyunun arka tarafındaki ise abdest almak için kullanılırdı (Ezrakî, II, 59). Üzerinde herhangi bir korunak bulunmayan kuyudan çıkırkı veya makara ile çıkarılan zemzem kovalarla bu iki havuza dökülürdü. Velîd b. Abdülmelik zamanında Mekke valisi olan Hâlid b. Abdullah el-Kasrî, Hacerülesved'in karşısına bir direk diktirerek üzerine koydurduğu kandillerle hac aylarında tavaf edenlerin çavrelerini ve kuyuyu aydınlattı (Fâkihî, II, 245). Yine bu dönemde, Mekke'nin fethinden sonra sadece zemzemle ilgili işlere bakan sikâye görevlisi için kuyunun yakınında özel bir yer inşa edildi.

Abbâsî Halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr döneminde zemzem işlerine bakanlardan birinin kuyuya düşmesi üzerine etrafı taştan örölmüş kısa bir duvarla çevrili olan Zemzem Kuyusu'na ilk ızgara yapıldı ve çevresine mermer döşendi. ızgara sayısını ikiye çıkaran Mehdî-Billâh, Hâcer'in İsmâil'i yanına bıraktığı ağacı merkeze alıp basit bir çardakla kapatılan kuyunun üzerine bir kubbe yaptırdı. 220'de (835) Mu'tasım-Billâh bu kubbeyi kaldırarak, sac ağacından iç kısmı altınla kaplanan ve dönemin en güzel süslemelerini içeren bir tavanın yer aldığı büyük kubbeli hale getirdi. Tavanın saçaklarına hac zamanlarında Zemzem Kuyusu'nu aydınlatacak kandiller koydurdu ve havuzların bulunduğu yerin tavanını mozaikle kaplattı. Abbâsîler zemzem binasının görünmesine özel önem veriyorlardı. Onların başlattığı bu çalışmalar daha sonra da sürdürüldü. Osmanlılar'a kadar zemzem binasında bazı tamirat ve tâdilât yapıldı. Osmanlı devrinde, gerek yerli halkın gerekse hac mevsimlerinde hacıların zemzemden rahatça faydalanmaları için çeşitli tedbirler alındı. 933'te (1527) başlayan zemzem binasını yenileme faaliyetleri 948 (1541) yılında

Emîr Hoşgeldi tarafından tamamlandı. Kuyunun üzerine bir saçak, onun üzerine de kurşunla kaplanmış bir kubbe inşa edildi; ahşap tavan süslemeleri ve zemin mermerleri yenilendi. 1021'de (1612) Sultan I. Ahmed kuyunun giriş kısmına demir bir kafes koydurarak daha emniyetli hale getirdi. Kuyunun demir ağızlığı üzerine çıkan dört kişi, buradaki demir kafeslere dayanıp demir makaralar ve demir çatal kovalarla devamlı su çeklerdi. Evliya Çelebi, su çekmede elleri ayakları kınalı Araplar'dan kırk kişinin dörder kişilik gruplar halinde nöbetleşe görev yaptığını kaydeder (*Seyahatnâme*, IX, 386). Sultan I. Abdülhamid zamanında zemzem binası yenilendi, zemzemle ilgili hadisler binanın çeşitli yerlerine yazıldı. Kitâbesinde, I. Abdülhamid'in bu işi gerçekleştirmekten duyduğu sevinç ve kuyunun İsmâil ile annesi Hâcer'in zamanındaki özelliklerinin aynen korunduğu vurgulanmaktadır.

Sikâye görevlisi tek başına hacıların ihtiyacını karşılayamaz duruma gelince Mescid-i Harâm'ın çeşitli yerlerinde sakalar görevlendirildi. Osmanlı döneminde İslâm ülkelerinin her vilâyetinden gelen hacılar için bir saka görevlendirildi. Bunların başkanlığı da genellikle Âl-i Zübeyr'den bir kişiye veriliyordu. Zemzem üzeri açık olan havuzlarda depolanır, hacılar buradaki musluklardan zemzem içerlerdi. Osmanlı Devleti'nin sonlarına doğru iki kapalı depo yapıldı ve su çekmek için pompa yerleştirildi. Ta'mirât-ı Âliye müdürlüğü göreviyle Hicaz'a gönderilen Hezarfen Edhem Efendi'nin, ziyaretçilerin içine düşmesini önlemek amacıyla Zemzem Kuyusu'nun üstünü kafes şeklinde yekpâre kurşun dökererek kapatması Osmanlılar'ın kuyuyu ilgili son icraatı olmalıdır. Mekke'nin idaresi Suûdî ailesine geçtikten sonra, zemzem binası izdihama yol açtığından Mescid-i Harâm'ın genişletilmesi esnasında ortadan kaldırılıp suyun aktıldığı sebil önce Mescid-i Harâm'ın altındaki kısma alındı, merdivenlerle aşağıya açılan girişi de revakların önüne doğru çekildi. Bunun tavafı engellemesi üzerine giriş tamamen kapatılarak Mescid-i Harâm'ın çeşitli yerlerine konulan soğutma özelliğine sahip sebillerle zemzem dağıtımı yoluna gidildi. Zemzemî denilen görevlilerin sayısı arttırılıp Mekke, Mina ve Arafat'ta hacılara düzenli biçimde zemzem dağıtılmaya ve ziyaretçilerin zemzem binasına gelmeden ihtiyaçları karşılanmaya çalışıldı.

Hz. İbrâhim ve İsmâil'in uyguladığı gelenekleri düzenleyen Hz. Peygamber ashabına bol bol zemzem içmelerini ve mem-

leketlerine götürmelerini tavsiye etmiş, bizzat kendisi de Mekke'den Medine'ye sık sık zemzem getirtmiştir (Tirmizî, "Hac", 112; Fâkihî, II, 48-51). Bazı Mekkeliler şehir dışına giderken beraberlerinde zemzem götürürlerdi. Taş, toprak ve topraktan yapılan nesnelere Harem sınırları dışına çıkarılması konusunda âlimler arasında farklı görüşler bulunsada zemzem suyunun dışarıya çıkarılması ittifakla câizdir. Zaruret olmadıkça zemzemin temizlik için kullanılması uygun görülmemiştir.

Resûl-i Ekrem'in uygulama ve tavsiyeleri doğrultusunda tarih ve edebiyat kitapları ile diğer bazı kaynaklarda zemzemin faziletine dair rivayetler bir araya getirilmiş, hadis kitaplarında bununla ilgili özel bölümler açılmıştır. Hz. Peygamber, "Bizimle münafıklar arasındaki âlâmet bizim zemzemi bol bol içmemizdir; çünkü onlar asla zemzemi bolca içemezler" şeklindeki sözleriyle (Abdürrezzâk es-San'ânî, V, 112-113; *Müsned*, III, 394; İbn Mâce, "Menâsik", 78) zemzemden bolca içilmesini iman âlâmeti ve nifaktan uzak olma işareti olarak nitelendirmiştir. Zemzem, kibleye dönülerek besmele okunduktan sonra sağ elle ve üç nefeste gözü sudan ayırmadan, "Allahım! Senden faydalı ilim, geniş rızık ve her türlü hastalıktan şifa diliyorum" duasıyla içilmeli ve Allah'a hamdedilmelidir. Yaygın olan görüş diğer içeceklerin aksine zemzemin ayakta içilmesi yolumdadır. "Zemzem hangi niyetle ve ne maksatla içilirse ona şifa olur" (*Müsned*, III, 357; İbn Mâce, "Menâsik", 78); "Hataları döken zemzeme bakmak ibadettenidir" (*Müsned*, II, 41) gibi hadislerin yanında onun çeşitli hastalıklara şifa verici özellik taşıdığına dair çok sayıda rivayet nakledilmiştir (a.g.e., II, 24 vd.). Ortaçağ'da tıpla ilgili olarak ve özellikle tıbb-ı nebevî konusunda kaleme alınan eserlerde zemzeme mutlaka yer verilmiştir.

Zemzem suyu İslâm medeniyetinin bütün coğrafyalarında apayrı bir öneme sahip olmuştur. Hz. Peygamber'in, torunları Hasan ile Hüseyin'in dünyaya gelişlerinde damaklarını zemzemle açması (a.g.e., II, 51) sonraki dönemlerde sürdürülen bir âdet haline gelmiştir. İlk defa Hz. Ebû Bekir'in kızı Esmâ'nın, oğlu Abdullah b. Zübeyr'in cenazesini zemzemle yıkadığını kaydeden Fâkihî, Mekke'de bu uygulamanın son suyun mutlaka zemzem olması biçiminde yaygınlaştığını kaydeder (a.g.e., II, 47-48). Aynı uygulama, Mekke dışındaki yerlerde kefenlerin üzerine zemzem serpilmesi şeklinde görülmektedir. Dânişmend

Gazi'nin Türkmenler'e, Malazgirt Savaşı'na hazırlık yapılırken elbiselerini temizleyerek zemzemle yıkanmış kefenlerini hazırlamalarını tavsiye etmesi gibi (*DîA*, VIII, 468), insanların kefenlerini hacca götürüp zemzemle yıkamaları veya zemzemle yıkadıkları ihramlarını kefen olarak kullanmaları, ramazan ayında orucun eğer varsa zemzemle açılması, ölüm döşeğindeki hastanın ağzına zemzem damlatılıp kelime-i şehâdetin telkin edilmesi gelenek halini almıştır. Osmanlı döneminde mahmil veya surre-i hümâyün vasıtasıyla Hicaz'a gönderilen ferâşet çantalarına dönüşte konulan şeyler arasında zemzem de olurdu. Mekke şerifinin padişaha yolladığı hediyelerin başında içinde zemzem bulunan murrassa' bir ibrik ve leğen gelirdi. Ayasofya inşa edilirken kubbesi tutturulamayınca abdal kılığına giren Hızır'ın yol gösterdiği rahiplerin Mekke toprağı ve zemzemle yaptıkları harçla kubbeyi tutturmaları rivayetinde olduğu gibi (Unver, I/1 [1949], s. 9-10) zemzem halk edebiyatında da sıkça yer almıştır. Mukaddes emanetlerin ziyarete açılması esnasında yapılan sembolik törenlerde su olarak zemzem kullanılması âdettir.

Türk kültüründe Hacıbektaş'ta görüldüğü üzere bazı çeşmelerin suyunun diğerlerinden farklı olduğuna inanıldığı için bunlara zemzem adı verilmiştir. Ayrıca suyun bir farklılığı söz konusu edildiğinde zemzeme benzetilirdi. Bu sebeple başta İstanbul olmak üzere Osmanlı döneminde yapılan çeşmelerin kitâbelerinde zemzem suyu veya kuyusu sıkça yer alır. Hz. Peygamber'in bir niyetle içilmesini tavsiye etmesi zemzemin sadece susuzluğu gidermek amacıyla değil aynı zamanda bir ibadet şuru içinde içilmesini sağlanmış, hem mad-

dî hem mânevî arınmaya vesile sayılmıştır. "Hayırlı insanların içeceği için, seçkinlerin namazgâhında namaz kılın" diyen İbn Abbas'a bu sözlerin ne anlama geldiği sorulunca, "Hayırlıların içeceği zemzem, seçkinlerin namazgâhı da altın oluğun altıdır" cevabını vermiştir (Ezrakî, I, 318; II, 53). İslâm âlimleri Mekke'de zemzemden içerken ilimlerinin artması için temennide bulunur ve zemzemin mânevî yönüne dikkat çekerlerdi. Bu çerçevede zemzem içme âdâbı ve erkânına dair kitap ve risâleler kaleme alınmıştır. Sebteli muhaddis ve seyyah Ebû'l-Kâsım et-Tüçübî (ö. 730/1329) zemzemin faziletiyle ilgili rivayetleri ayrıntılarıyla kaydetmiştir. Hacıda zemzem içerken Zehebî derecesinde hadis hâfızı olmak için dua ettiği söylenen İbn Hacer el-Askalânî *Mâ'ü zemzem limâ şüribe leh* adlı bir eser kaleme almıştır (bu eser Sâid Bekdâş tarafından *Fazlû mâ'i zemzem* isimli kitabın ekinde yayımlanmıştır, Mekke 1413/1993, s. 167-195). Bursa Gazzî Dergâhı'nın kurucusu Gazzî Ahmed Efendi'nin *İ'lâmü'l-mültezem bi-fazileti zemzem* adlı eseri (Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 399) bu alanda yazılmış Türkçe risâlelere bir örnektir. Nâbî'nin 1089'daki (1678-79) hac ziyaretinin ardından yazdığı *Tuhtetü'l-Haremeyn*'in "Zikr-i Evsâf-ı Kâ'be-i Ulyâ" başlıklı bölümünde zemzem hakkında bilgi verilmiştir. Arap ve Türk edebiyatlarında bu türden çok sayıda örnek vardır. Hacıları uğurlama ve karşılama törenleri için bestelenen ilâhiler arasında zemzem ilâhileri de yer alır. Zemzem günümüzde modern teknolojilerle çıkarılmakta ve ultraviyole ışınlarıyla dezenfekte edildikten sonra içime sunulmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

Lisânü'l-'Arab, "zmm" md.; M. Hüseyin-i Tebrîzî, *Burhân-ı Katı* (trc. Mütercim Âsım Efendi, haz. Mürsel Öztürk - Derya Örs), Ankara 2000, s. 835; *Tâcü'l-'arûs*, "zmm", "hzm" md.leri; *Kâmus Tercümesi*, IV, 329; *Müsned*, I, 75-76, 214, 253, 291, 347, 372; III, 357, 394; IV, 207; V, 121, 174; İbn İshak, *es-Sîre*, s. 3-7; Abdürrezzâk es-San'ânî, *el-Muşannef* (nşr. Habîbürrahman el-A'zamî), Beyrut 1403/1983, V, 106-119, 314-317; İbn Hişâm, *es-Sîre* (nşr. Ömer Abdüsselâm Tedmürî), Kahire 1987, I, 129-132, 163-169; İbn Sa'd, *eş-Şabâkât* (nşr. M. Abdülkâdir Atâ), Beyrut 1410/1990, I, 67, 120, 133, 166; IV, 18; Ezrakî, *Ahbabü Mekke* (Melhas), I, 114, 318; II, 39-62, 108; Fâkihî, *Ahbabü Mekke* (nşr. Abdülmelik b. Abdullâh b. Dehîş), Mekke 1407/1986-87, II, 5-86, 245; III, 150; V, 122; Belâzürî, *Ensâb* (Zekkâr), I, 86-87; XI, 150; Harbî, *el-Menâsik ve emâkinü şuruki'l-hac ve me'âlimü'l-Cezîre* (nşr. Hamed el-Câsir), Riyad 1401/1981, s. 484-485; Taberî, *Târîh* (Ebû'l-Fazl), I, 252-256; II, 284-285; VI, 440; İbn Abdürabbih, *el-'İkdü'l-ferîd* (nşr. Abdülmecid et-

Zemzem sürahileri (TSM, Envanter, nr. 21/763)

Terhînfî – Müfîd M. Kumeyha), Beyrut 1407/1987, VII, 286; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb* (Abdülhamîd), I, 242; II, 127; Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî, *el-Bed' ve'l-târîh* (nşr. Halîl İmrân el-Mansûr), Beyrut 1417/1997, I, 240; II, 34; Bekrî, *Mu'cem*, III, 701; İbn Cübeyr, *er-Rihle*, Beyrut, ts. (Dârü's-sarî'î'l-Arabî), s. 71, 76, 84, 86, 98-101, 103-104, 108, 110, 118; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, III, 148-149, 347; Kurtubî, *el-Câmî'*, II, 128; III, 256; IX, 368-370; XVIII, 222; Tücbî, *Müstefâdü'r-rihle ve'l-ıhtirâb* (nşr. Abdülhafız Mansûr), [baskı yeri ve tarihi yok] (ed-Dârü'l-Arabiyye), s. 302-324; Ebû'l-Fidâ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye* (nşr. Ali Abdüssâtir v.dğr.), Kahire 1408/1988, II, 34; V, 164; Takyyüddin el-Fâsî, *Şifâ'ü'l-garâm* (nşr. Ömer Abdüsselâm Tedmürî), Beyrut 1405/1985, I, 397-416; II, 400; Şemseddin es-Sehâvî, *el-Cevâhîr ve'd-dürer fi tercemeti şeyhi'l-İslâm İbn Hacer el-Askalânî* (nşr. Hâmîd Abdülmecîd – Tâhâ ez-Zeynî), Kahire 1406/1986, I, 106, 109, 319; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, I, 210-224; II, 82-86, 96, 202; V, 359; Cârullah İbn Zahîre, *el-Câmî'u'l-laîf fi fazli Mekke ve ehlihâ ve binâ'i'l-Beyti's-şerîf* (nşr. Ali Ömer), Kahire 1423/2003, s. 191-192, 238-243; Nehrevâlî, *el-İ'lâm bi-a'lâmi Beytüllâhi'l-harâm* (nşr. Ali Muhammed Ömer), Kahire 1425/2004, s. 169; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (Dağlı), IX, 386-388; Ali b. Tâceddin es-Sincârî, *Menâ'ihu'l-kerem fi aḥbâri Mekke ve'l-Beyti ve vülâti'l-Harem* (nşr. Cemîl Abdullah M. el-Mısıri v.dğr.), Mekke 1419/1998, I, 281, 402; II, 90, III, 565; IV, 225-226; Ahmed b. Ali eş-Şâfiî, *İ'lâmü'l-mültezem bi-fazileti zemzem* (nşr. Remzî Sa'deddin Dimâşkiyye, *Likâ'ü'l-aşri'evâhîr bi'l-Mescidi'l-Harâm* içinde), Beyrut 1422/2001, cüz 25, s. 1-44; Muhammed b. Ahmed es-Sabbâğ, *Tahşîlü'l-merâm* (nşr. Abdülmelik b. Abdullah b. Dehîş), Mekke 1424/2004, tür.yer.; Abdullah b. Muhammed el-Gâzî el-Mekki el-Hanevî, *İfâdetü'l-enâm* (nşr. Abdülmelik b. Abdullah b. Dehîş), Mekke 1430/2009, I, 601-603; *Mir'âtü'l-Haremeyn*, I, 975-978; İbrâhim Rifat Paşa, *Mir'âtü'l-Haremeyn*, [baskı yeri ve tarihi yok], I, 255-259; Hüseyin Abdullah Bâselâme, *Târîhu 'imâretü'l-Mescidi'l-Harâm*, Cidde 1400/1980, s. 299-305; Cevâd Ali, *el-Mufaşşal fi târihi'l-'Arab kable'l-İslâm*, Beyrut 1980, IV, 16, 77-78; V, 315; VI, 396, 439; Sâid Bekdâş, *Fazlü mâ'i zemzem*, Mekke 1413/1993; a.mlf., *Kâbe Altındaki Cennet İmağî* (trc. Hamza Tekin), İstanbul 1998; Gülden Sarıyıldız, "XIX. Yüzyılda Hicaz'da Kolera ve Zemzem Suyu", *III. Tıp Tarihi Kongresi: İstanbul 20-23 Eylül 1993: Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara 1999, s. 295-300; Mustafa S. Küçükaşçı, *Câhiliye'den Emevîler'in Sonuna Kadar Haremeyn*, İstanbul 2003, s. 81-84, 87; a.mlf., *Abbasiler'den Osmanlılar'a Mekke-Medine Tarihi*, İstanbul 2007, s. 38-39, 51-52, 113, 174, 182, 201, 247; Zekai Şen, *Manevi ve Bilimsel Açıldan Zemzem Suyu*, Cidde 2006, s. 57, 71-73; A. Süheyl Ünver, "Ayasofya Türk Efsaneleri Hakkında", *TFA*, I/1 (1949), s. 9-10; Abdülkerim Özyayın, "Zemzem", *İA*, XIII, 519-520; a.mlf., "Dânişmend Gazi", *DİA*, VIII, 468; Jacqueline Chabbi, "Zamzam", *EI²* (İng.), XI, 440-442.

MUSTAFA SABRİ KÜÇÜKAŞÇI

ZENÂDIKA

(bk. ZINDİK).

ZENÂTE

(زَنْتَة)

Berberiler'in büyük kollarından biri.

Mağrib-i Evsat'tan çıkıp Mağrib'in her tarafına yayılan Zenâte kaynaklarda bölgenin ikinci büyük kabilesi olarak zikredilir (birincisi Sanhâce) ve yaygın rivayete göre Levâte, Hevâre, Nefûse gibi Butr kolundandır. İbnü'l-Esir ve diğer bazı tarihçiler Zenâteliler'in bölgeye Filistin'den geldiğini ileri sürerler. Sanhâceliler yerleşik hayat sürerken Zenâteliler daha ziyade göçebe halde yaşıyorlardı. En önemli merkezleri Tilimsân'dır. Zenâte kabileleri özellikle güneye, bozkıra ve çöllere doğru çok geniş bir alana yayılmışlardır. Zenâte'nin önemli kolları Cerâve, İfren, Miknâse, Ya'lâv, Hazer, Mağrâve, Vernânü, Hazrûn, İlüm ve Vâsin'dir. Zenâte Berberileri, İslâm fetihleri sırasında Bizans'ın yanında yer alarak Emevîler'i durdurmaya çalıştılar. Berberî Evrebe kabilesi lideri Küseyle'nin çıkardığı isyanın bastırılmasının ardından Avrâs bölgesindeki Berberî kabileleri Zenâte'nin Cerâve kolunun lideri Kâhine'nin etrafında toplandılar. Hassân b. Nu'mân el-Gassânî kumandasındaki İslâm ordusu nu mağlûp eden ve bütün bölgeyi egemenliği altına alan Kâhine, ancak Emevî Halifesi Abdülmelik b. Mervân tarafından gönderilen takviye kuvvetlerinin yardımıyla ortadan kaldırılabildi. Kâhine'nin öldürülmesinden (82/701) bir süre sonra Benî İfren dahil Berberîler'in tamamına yakını İslâm'a girdi. Ancak Emevîler'in mevâlî politikası Berberîler arasında Hâricîliğin yayılmasına ve yeni isyanların çıkmasına sebep oldu. 122'de (740) isyan ederek Tanca'yı ele geçiren Sufri / Hâricî lideri Meyserel-Medgarî iç çekişmeler dolayısıyla öldürülünce isyancıların başına Zenâte kabilesinden Hâlid b. Humeyd geçti. Hâricîler onun liderliğinde Emevî ordularını ağır bir yenilgiye uğrattılar (123/740) ve Fas'ta kontrolü ellerine geçirip bölgedeki şehirleri tahrip ederek yağmaladılar. İsyân bütün Kuzey Afrika'da ve Endülüs'te yankı buldu.

Zenâteliler, Emevîler'in çöküş yıllarında büyük güç kazandılar ve hâkimiyet alanlarını Tunus'a kadar genişlettiler. Zenâte'nin en kalabalık kolu olan İfrenîler'den Sufri / Hâricî lideri Ebû Kurre, isyanını Abbâsiler döneminde devam ettirerek Mağrib-i Evsat'ın büyük kısmını hâkimiyeti altına aldı ve Tilimsân'da kendini imam ilân

etti (148/765). İbâzî Hâricîler'le birlikte Abbâsiler'e karşı yürütülen büyük isyan hareketine katıldı. Berberî isyanı ancak 155 (772) yılında bastırılabilirdi. Zenâte'nin kollarından Miknâse'ye bağlı Midrâsiler aynı yıl içinde Sicilmâse'ye hâkim oldular ve hâkimiyetlerini 366 (976) yılında Endülüs Emevîleri tarafından ortadan kaldırılınca ya kadar devam ettirdiler.

İdrîsiler'in kurucusu I. İdrîs, Mağrâve'nin reisi Muhammed b. Hazer'in desteğiyle Tilimsân ve civarını ele geçirip Zenâte Berberîleri'ni itaat altına aldı. 312 (924) yılında Mûsâ b. Ebû'l-Âfiye ez-Zenâtî tarafından işgal edilen Fas, İdrîsiler'in idaresinden çıktı ve ertesi yıl Fâtımîler'e bağlandı. Zenâte kabilesi, Fâtımîler'in İdrîsîleri'ni Tilimsân'dan çıkarmasının ardından Benî İfren'in Varkû kolundan olan Ebû Yezîd en-Nükkârî'nin Tûzer'de Fâtımîler'e karşı 332'de (943) başlattığı isyanla tekrar tarih sahnesinde görüldü. Tilimsân ve civarında yaşayan İfrenîler'in lideri Ya'lâ b. Muhammed 338 (949-50) yılında İfkân şehrinin kurdu ve emirliğini ilân edip hutbeyi Endülüs Emevî halifesi adına okuttu. III. Abdurrahman da onu Cezayir ve Tilimsân valiliğine tayin etti (344/955-56). Berberîler'le Endülüs Emevîleri arasındaki yakınlaşma Benî İfren ile diğer Zenâte kabilelerinin Endülüs'e göçlerini kolaylaştırdı. Ancak kısa süre sonra bölge tekrar Fâtımîler'in eline geçti ve karışıklıklar ortaya çıktı. Bu esnada Hilâlî Arapları'nın bölgeyi istilâsı üzerine kırsal kesimde oturan göçebe Zenâteliler, kendi arazilerini Araplar'a bırakarak Cezayir'in Vehrân (Oran) bölgesindeki yüksek yaylaya göç etmek zorunda kaldılar. Bir kısmı da civardaki şehirlerde yerleşti. Diğer taraftan 305 (917) yılında Miknâse kabilesi, Tâze'den gelip adını bu kabileden alan Fas'ın Miknâs şehrinin bulunduğu bölgeye yerleşti. Yaklaşık bir asır sonra kurulan Miknâs şehri Murâbitlar'a itaat edinceye kadar (461/1069) bu kabilenin egemenliğinde kaldı.

Endülüs Emevîleri'nin hâkimiyetini tanıyan Zenâte kabileleri Fâtımîler'i destekleyen komşuları Sanhâceliler'le mücadeleye girdi. Bu yakınlaşmada, Zenâteliler'in Endülüs Emevîleri'nin kurucusu I. Abdurrahman ile annesi tarafından akraba olma ihtimalinin etkili olduğu ileri sürülmüştür. İbn Ebû Âmir el-Mansûr döneminde (976-1002) pek çok Zenâtelî Endülüs'e geçti ve hilâfet ordusuna katıldı. Âmirîler'in ordusuna katılmak için Endülüs'e gelen Zenâte kollarından biri de Benî Hazrûn'dur. Mülûkû't-tavâiftan olan Benî Hazrûn 1012-1066 yıllarında Endülüs'te Er-